

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Deák Angéla

Kolozsvár

A szabadság önként vállalt szolgaság

Pál apostol szabadság-teológiája

Napjainkban is égető kérdés, hogy mi a szabadság. A szolgaság a rabság ellentéte volna? Az Újszövetség viszont világosan tükrözi, hogy Jézus Krisztus viszonylagossá tette a szabadságot, illetve a rabságot. Az ember mindig valakinek vagy valaminek a rabja; illetve: szabad valakitől vagy valamitől. Aki rabja a bűnnek, az „szabad” az igazságtól, a világ Isten akarata szerinti rendjétől. Ez a szabadság kétes értékű, ugyanis az egészséges gondolkozásmód minden emberi magatartást gyümölcseiből ítél meg.

A szabadság fogalmának három vonatkozása van: a szabad emberek állapota a szolgasággal szemben; az akarat erkölcsi szabadsága; és az evangélium, mint „a szabadság tökéletes törvénye” (Jak 1,25; 2,12).

1. Jogi-politikai fogalom

Jogi-politikai fogalomként a szabadság a rabszolgasággal áll szemben. Az Ószövetségben több helyen olvashatunk a rabszolgák szabadon bocsátásáról, olykor arra való hivatkozással, hogy Egyiptomban Izráel is szolgaságban élt és Isten kiszabadította szolgaságából. Az Ószövetségben a szabadság nem elvont fogalom, hanem konkrét helyzet. Izráelnek a szabadság az Isten általi megszabadítást jelentette, ezért az ószövetségi szabadságfogalomban központi jelentőségű a megváltás gondolata.

A görög világban a szabad ember a görög városállam közösségén belüli szabad polgár, akinek beleszólási joga van a városi ügyekbe, és szabadon rendelkezik önmaga fölött (a rabszolgákkal szemben, akik nem élveztek ilyen jogokat).

Az Újszövetségben a szabadság első jelentése a farizeusok állásfoglalásában tükröződik: „...nem szolgáltunk soha senkinek. Miért mondod hát, hogy szabadok lesztek?” (Jn 8,33)

A páli teológiában Isten előtt nincs különbség a rabszolga és a szabad között (Gal 3,28; Ef 6,8; Kol 3,11). Pál apostol szembeállítja Ábrahám két fiát, a szabad asszony és a szolgáló fiát, és erre építi a második szövetség allegóriáját (Gal 4,22 skk.). Itt válik világossá, hogy Pál miként tekint az Ó-, illetve Újtestamentumra. A két asszonyban, Sárában és Hágárban felismerhetjük, hogy mi a különbség a szolga és szabad között, és mi a különbség az emberi természet szerinti cselekedetek, illetve az Isten kegyelmében való részesülés között.¹

¹ Boor, Werner de: *Der erste Brief des Paulus an die Galather, an die Korinther, an die Thessaloniker*. R. Brockhaus Verlag, Wuppertal und Zürich 1989, 97.

2. Az akarat szabadsága

Az akarat szabadságát már az Ószövetségben is úgy ítélik meg, hogy az ember szabad, vagyis felelős a maga tetteiért. Az Újszövetségben szó van szándékos megátalkodottságról (Jn 5,40), amely a romlás rabjává tesz (2Pt 2,19). A bűn által az ember a bűn rabszolgájává válik (Róm 6,20; Jn 8,34), ami a bűnt elkövető ember szabad döntésének, illetve tettének a következménye.

3. Az Újszövetség

Az Újszövetségben a szabadság fogalma egészen új értelmet kap. A Krisztusban nyert szabadság (Gal 2,4; 4,31) megváltást, szabadulást jelent a szolgaság lelkétől, amely ismét félelembe kergethet (Róm 8,15), s amely oly sokszor hatott az ószövetségi vallásosságra (Zsolt 34,12; Ézs 33,22; vö. 1Sám 15,22). A keresztyén értelemben vett szabadság azt bontakoztatja ki, ami csírájában már az Ószövetségben is megvolt.²

A továbbiakban Pál apostol szabadság-teológiájának elemzésére összpontosítunk, s a szabadságfogalmat, illetve annak keletkezését, helyét és jelentőségét tárgyaljuk.

A szabadság helye és jelentősége a páli teológiában

F. Stanley Jones megállapítja, hogy több kutató (pl. R. Bultmann és K. Niederwimmer) úgy tekint Pál apostol szabadságtanára, mint ami teológiai rendszerének ugyanolyan igényesen kiformált és fontos alkotóeleme, mint például a hit, kegyelem és igazságosság.³

Grossouw kutatásában a Galáciabeliekhez írt levelet tekinti kiindulópontnak, mivel valószínűleg ez az első olyan levél, amelyben Pál a keresztyén szabadsággal foglalkozik, és joggal nevezhető ez a levél a keresztyén szabadságleírás *Magna Chartájának*. A szabadságot úgy határozza meg, mint törvénytől való szabadságot, amely egy fontos alkotóeleme a páli hitnek.

A további kutatók más szabadságbizonyosságok különbségeit emelik ki különböző levelekben. Így J. W. Drane és H. D. Betz jelentős különbséget látnak a Galata és Római levél szabadságra vonatkozó kijelentései közt. Véleményük szerint itt egy „fejlődés” figyelhető meg, amely a Galatától a Korinthusi leveleken keresztül a Római levélig húzódik.

Ezekkel a kutatókkal ellentétben D. Nestle azt állítja, hogy Pál a szabadság fogalmát sehol sem tette teológiája egyik központi tételévé. O. Schmitz és W. Brandt is úgy vélik, hogy a szabadság sehol sem játszott döntő szerepet az apostol missziós igehirdetéseiben.

Mások szerint a szabadságra vonatkozó gondolatoknak fontos funkciójuk van. R. Bultmann és H. Wedell szerint a szabadság gondolatok döntő szerepet játszanak Pálnál. Még tovább megy H. Schürmann ugyanúgy, mint F. Mußner, aki szerint a szabadság eszméje nem „mellékkraáter” a páli teológiában, hanem ennek központjában áll. Páltól nézve ezt lehetne egyenesen „az evangélium közepének” mondani, állítja Mußner. Az említett kutatók természetesen nem akarják a megigazulásról szóló üzene-

² Szabadság szócikk in: Haag, Herbert: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 1989, 1624.

³ Jones, F. Stanley: „*Freiheit*” in *den Briefen des Apostels Paulus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1987, 13–16.

tet a szabadság üzenetével helyettesíteni. Ők a jelenkor által meghatározott perspektívából kérdeznak: ha a bűnös ember hitből való megigazolása tanának már nincs gyűjtő hatása, akkor ezt nem lehetne-e a szabadság formakülseje alatt érvényre juttatni? Ebben az esetben a szabadság fogalma itt kibővülne és átvinné a szóteriológia (megtérés, megigazolás, megszentelődés stb.) fogalmainak értelmezését.

A páli szabadságtan helye az őskeresztyénségben

Ebben a kérdéskörben is sokféle szemlélet született, mindazonáltal hármat mégis jó lehet körvonalazni. Ezeket képviseli F. Stanley Jones is, és pedig az alábbiak szerint:⁴

1. Azok a kutatók, akik azon a nézeten vannak, hogy a szabadság fogalmát Pál apostol tette honossá az őskeresztyénség körében, úgy vélekednek, hogy a fogalom az őskeresztyén tradícióval ötvöződve nyerte el sajátos tartalmát (Bultmann, Weiß, Nestle stb.).

2. Pál apostolra úgy tekinthetünk, mint aki jelentősen hozzájárult a szabadságteológia kibontakozásához, de ez burkoltan már jelen volt az őskeresztyén tradícióban (Cambier, Grossouw). Az őskeresztyének úgy élték meg a Krisztustól nyert szabadságukat, hogy nem különösen ismerték ennek elméleti megfogalmazását. A hellén *ἐλευθερία* fogalmat Pál vezette be a keresztyén gondolkozásba, és ezzel megnyitotta a szabadság fogalmának fejlődését és eszményítését (H. W. Bartsch).

3. A. Bonhöffer és W. Lütgert úgy véli, hogy a szabadság fontosságát nemcsak az őskeresztyén tradíció hangsúlyozta, hanem visszavezethető Jézusig.

A keresztyénség előtti, antik szabadsággondolat és a páli tanítás

A görögországban az *ἐλευθερία* elsősorban politikai fogalom. Arisztotelész szerint a szabadság az állam egyik legjelentősebb ismertetőjele. Ez azonban nem a törvénytől való vagy a törvény elleni szabadság, hanem szabadság a törvény alatt. Ezt a szabadságot a demokrácia által lehet megvalósítani.

A hellenizmusban nemhogy elnémult volna a szabadság dicsérete, hanem még inkább hangsúlyossá lett, és a politikai fogalom átalakult világnézeti fogalommá. A görög *πόλις*-hoz társuló felfogást különféle sztoikus és szofista tanítások szorítják háttérbe, ezeknek hatására az emberi személy kerül a központba, aki világnézeté bővíti a szabadság fogalmát, és pedig kibővített, horizontális szempontok szerint.⁵

A szabadság szó hellén eredetét J. Weiß egyenesen a sztoikus népfilozófiából vette le. Ezt fogadta el R. Bultmann, H.-W. Bartsch, E. G. Gulin, G. Bornkamm és L. Cerfaux. Ellenben tagadta a sztoikus levezetést A. Bonhöffer, E. Bismark, O. Schmitz, M. Müller, J. N. Sevenster, J.-M. Cambier és K. Niederwimmer, akiknek állítása szerint a szabadság, amelyről az Újszövetség beszél, Krisztus kinyilatkoztatásából ered.⁶ Ezek mellett vannak kutatók, akik e két pólus közt foglalnak állást, pl. K. Berger.

Az *ἐλευθερ*- szócsoporthoz Pál kétféle értelemben használja. A főnév *ἐλευθερία* és az ige *ἐλευθερώω* a keresztyén üdvösséggel kapcsolatosan fordulnak elő Pálnál. Különbséget lehet tenni Pál gondolataiban a szociálpolitikai szabadság (sohasem beszél a

⁴ Jones, F. Stanley: *i. m.* 16–18. és 142–143.

⁵ Schlier, Heinrich: *ἐλευθερία* szócikk in: Kittel, Gerhard (szerk.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Band II. W. Kohlhammer, Stuttgart 1935, 485–488.

⁶ Jones, F. Stanley: *i. m.* 19.

leveleiben erről direkt formában) és a vallásos hit értelmében vett keresztyén szabadság között.⁷

Mit ért Pál apostol szabadságon? Mitől nyerünk ebben az értelemben szabadulást és mire válunk szabaddá?

A páli szabadság háromféle értelemben jelent szabadulást: büntől, törvénytől és haláltól. E hármas felosztást követik többen is, pl. J. Weiß, R. Bultmann és K. Niederwimmer,⁸ W.-G.

Kümmel,⁹ E. Schellbeeckx¹⁰

1. Szabadság a büntől

Krisztus a bűnnel szembeni szabadságot adja, és megszabadítva a büntől, az ember az igazság szolgája lesz, vagyis megszabadul a bűnözés kényszerétől.¹¹ *Potuit non peccare* – mondja Augustinus.

Pál szerint az ember totálisan a bűn uralma alatt áll. A bűnben létet az jellemzi a Róm 6,20 szerint, hogy az ember a bűn rabszolgája, melynek hatalmát Pál apostol kozmikus méretekben is átgondolta; a bűn királyként uralkodik, ő a nagy rabszolgatartó, hadúr. Fegyverei az emberi testrészek és uralmának eszköze a halál.

Ez a jogi képzetekben megfogalmazott helyzet akkor változik, amikor a rabszolga meghal. Csak ekkor történhetik meg az uralomváltás. Pál képe totális: minden ember rabszolga, az ún. szabadok is a bűn hatalma alatt vannak.¹²

Pál úgy látja a bünt, mint egy hatalmat, amely az embereket rabszolgaságba dönti és amely a halál által gyakorolja a királyi hatalmát. Aki a bűnnek rabszolgája, az nem szolgál az igazságnak, de az igazi szabadság az igazság szolgálata (Róm 6,15–16).

A „törvény nélküli igazság” evangéliuma: az a parancs, hogy ha az ember a Krisztussal való sorsközösség által szabaddá lett a büntől, vállalnia kell azt a kockázatot, hogy „rabszolgájává” legyen Isten igazságának. Isten „rabszolgái” Krisztus halálával való közösségünk minket is szabadokká tesz a Feltámadottal való új kapcsolatra, és ez a kapcsolat így legitim.¹³

2. Szabadság a törvénytől

Központi fogalomnak tűnik a törvénytől való megszabadítás a páli üzenetben. Pálnak, a valamikor zsidónak, a törvény az a hatalom, amely az embereknek Isten akaratát tolmácsolta, és ezért ő úgy tekinti a Krisztus jövetelét való időt, mint a törvény idejét.

⁷ Jones, F. Stanley: *i. m.* 21.

⁸ Uo. 12.

⁹ Kümmel, Werner Georg.: *Die Theologie des Neuen Testaments*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1980, 166–172.

¹⁰ Schellbeeckx, Edward: *Christus und die Christen*. Herder Verlag, Freiburg 1977, 497.

¹¹ Pásztori Attila: Szabadság szócikk in: Kozma Zsolt (szerk.): *Bibliai fogalmi szókönyv*. Erdélyi Ref. Egyházker. Kiadványa, Kolozsvár 1992, 289.

¹² Bartha: *i. m.* 505.

¹³ Varga Zsigmond: A Rómaiakhoz írt levél magyarázata. In.: Bartha Tibor (szerk.): *Jubileumi Kommentár*. Egyetemi Nyomda, Budapest 1981, 184–185.

A keresztyén Pálnak azonban be kellett látnia, hogy a törvény az embert börtönben tartja, benne bűnös szenvedélyeket ébreszt vagy Isten előtti önigazolásra indít, és az embert mindkét esetben rabszolgává teszi. (Gal 3,23) De Krisztus „megváltott minket a törvény átkától” (Gal 3,13), és ez a megvétel, megváltás a törvénytől, szabadságot jelent, mivel Krisztus szabadságra hívott el (Gal 5,13), és nem a törvény, hanem a kegyelem alatt élünk (Róm 6,14b).¹⁴

A keresztyén embernek mindenre elég a hite és nincs szüksége cselekedetekre, hogy igaz legyen. Ha ez így van, akkor szabad a törvénytől, mint ahogy az 1Tim 1,9-ben áll: a törvény nem a szabad emberre van kiszabva,¹⁵ de Krisztus a törvény átkától megszabadított és a szabadság világába helyezte át (Gal 3,10–14). Voltaképp a bűnre rámutató törvény jó (Róm 7,12), a szeretetben éri el célját (Róm 10,4) és Krisztusban teljesedik be. Az ember azonban a törvényt nem képes betartani,¹⁶ és ez így épp megkötéseivel csábít a törvénszegésre (Róm 7,3 skk.; 8,2; Gal 2,4; 5,1.13).¹⁷

3. Szabadság a haláltól

A bűntől és a törvénytől való szabadulás a halállal szembeni szabadságban teljeseedik ki. A bűn zsoldja halál (Róm 5,21 6,23), de Krisztus feltámadása legyőzte a halált és amikor Krisztus „eltöröl minden fejedelemséget, minden hatalmat és erőt, ...mint utolsó ellenség töröltetik el a halál” (1Kor 15,24 ff). Akkor „a teremtett világ maga is meg fog szabadulni a romlandóság szolgaságából Isten gyermekeinek dicsőséges szabadságára” (Róm 8,21) – Schellebeeckx alapvető megállapítása szerint.¹⁸

Az előbbieken kérdésünk az volt, hogy az ember „mitől válik” szabaddá, most pedig a kérdésnek az a vonatkozása következik, hogy voltaképp „mire válik” szabaddá?

Schellebeeckx¹⁹ tárgyalja behatóbban e kérdéskört. Szerinte, ha az ember megszabadul a bűntől, törvénytől, haláltól, szabaddá válik a szabadságra, igazságra az emberek között és az Istennel való békére; életbizodalomra. Mindennek az újraalkotására és visszaállítására; öröme és szerencsére; életre és örökkévaló gyönyörűségre; szeretetre és reményre; megváltásra, hogy Krisztus „megváltson minket minden gonosztságtól és megtisztítson minket a maga népévé, amely jó cselekedetekre törekszik” (Tit 2,14); etikai alkalmazására annak, hogy „mi az Isten akarata, mi az, ami jó, ami neki tetsző és tökéletes” (Róm12,2).

Az ember szabaddá lesz az üdvösségre, Isten követésére, a szeretetben való életre, Krisztus példájára (Ef 5,1–2).

A megszabadítás nemcsak az igazságtalan körülményektől való szabadulás valami jóra, hanem ez a *valamire* is újra való megbízás. Tehát a megváltás és megszabadítás az ÚSZ-ben egy ajándék és egy megvalósítandó megbízás.

Pálnál a megszabadítást, szabadságot a következők jellemzik:

- Krisztus viszi végbe (Gal 5,1; 3,13; 4,4 skk.; Róm 8,2 skk.).
- Teljesen fel kell adni a cselekedetekkel szerzett megigazulás elvét (Róm 10,3; Fil 3,9).

¹⁴ Kümmel: *i. m.* 169.

¹⁵ *Luther Márton Négy Hitvallása*. Magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1996, 40.

¹⁶ Pásztori Attila: *i. m.* 289.

¹⁷ Bartha: *i. m.* 505.

¹⁸ Schellebeeckx: *i. m.* 497.

¹⁹ Uo.

- Minden embernek valóságos szabadulást jelent (Gal 5,13; 1Kor 7,22), Krisztus szava szerzi meg a keresztyéneknek az istengyermekség lelkét (Róm 8,15; Gal 4,6).
- A keresztyén életet Krisztus a Lélek törvényei szerint rendezi (Róm 8,2). „Az Úr ugyanis Lélek: ahol az Úr Lelke, ott a szabadság” (2Kor 3,17). E szabadság révén a keresztyén elszakad a világtól, a bűntől és a testtől (vö. Róm 8,9).
- A szabadság elnyerése kegyelem, csak Lélekben lehet azt elnyerni. Lélekben lenni azt jelenti: Krisztusban lenni (2Kor 3,17). A Lélek keresztsége által az ember tudatosan szabad lett. A Lélek Krisztus erőtere, és a hívő életében megkeresztelése alkalmával uralomváltás történt. A kegyelmi szabadság önmagunk alávetése Istennek és Jézusnak – mondja Luther a Róm 6,22 alapján.²⁰
- A hit maga a keresztyén szabadság (1Tim 1,9), amely szabaddá tesz a szolgálatra (Fil 2,5–8; Gal 2,20).
- A Krisztusban és a Lélek szabadságában élő keresztyének között továbbra is megvan a szolgálta-szabad különbsége, de ez nem meghatározó, mert Krisztusban ezek egyek (Gal 3,28; 1Kor 7,22).
- Az ajándékozott szabadsággal vissza is lehet élni, úgy, hogy az ember a szabadságra hivatkozva saját maga énjét éli meg és így a szabadság a test ürügyévé válik a gonosz cselekedésre (Gal 5,13).²¹
- A teljes szabadság a szeretet alapja. Paradox módon a szabadság tetőpontja a szeretet önként vállalt szolgálata.²²

A keresztyén ember a szeretet által minden dolgok szolgája és mindenkinek alá van vetve Krisztus példájára – mondja Brunner *A mi hitünkben*²³ –, mert a szeretet természeténél fogva készséges és engedelmes az iránt, akit szeret. A szeretet pedig a legnagyobb (1Kor 13,13) és minden más parancsolatot ez az ige foglal össze: „Szeresd felebarátodat, mint magadat” (Róm 13,9).

Luther Márton²⁴ – Pál apostolra hivatkozva – két tételt határoz meg a szabadságról és szolgálatairól:

1. A keresztyén ember szabad ura mindennek és nincs alávetve senkinek.
2. A keresztyén ember készséges szolgája mindennek és alá van vetve mindennek. Ezek a tételek paradox módon látszólag ellentmondanak egymásnak. De ha mégis egységben fogalmazódnak, akkor kitűnően igazolják értelmezésüket, mert mindkét tétel Páltól származik, aki azt mondja az 1Kor 9,19-ben: „Ámbár szabad vagyok, mindenek szolgájává tettem magamat.”

Amikor Kálvin János²⁵ reflektál a páli levelek szabadságfogalmára, részletesen tárgyalja a keresztyén ember szabadságát és szerinte e szabadság három dologból áll:

1. Az ember, Isten előtt való megigazulása függvényében, a törvény fölé kell emelkedjen, nem gondolva többé a törvény alapján való megigazulásra (Ef 1,4).
2. Ez a Lélektől függ, hogy az emberi lelkiismeret ne a törvény kényszerének engedelmessé tartsa meg a törvényt, hanem a törvény súlyától felszabadulva, önként engedelmessédjék Isten akaratának (Zsid 11,4–37; Róm 6,12–19).

²⁰ Luther Márton *Négy Hitvallása*. 40.

²¹ Korsch, Dietrich: *Der Grund der Freiheit*. Kaiser Verlag, München 1980, 150.

²² Haag: *i. m.* 1624.

²³ Brunner Emil: *A mi hitünk*. Zürich 1935, 128.

²⁴ Luther Márton *Négy Hitvallása*. 33–34.

²⁵ Kálvin János: *Institutio 1536*. Kossuth Nyomda RT, Budapest 1995, 254–255.

3. Olyan külső dolgokban, amelyek önmagukba véve se nem rosszak, se nem jók, ne érezzünk megkötöttséget Isten előtt, hanem szabad tetszésünk szerint éljünk vele. Erre a szabadságra is nagy szüksége van az embernek, mert soha nincs nyugta lelkiismerete babonás félelmeinek (Róm 14,14.22–23).

Tehát paradox a keresztyén szabadság, amely nem csupán a mindentől való szabadságot, és nemcsak az ótól, az elmúlt aion hatalmaitól, a betű szolgaságától való szabadságot jelenti (2Kor 3,12–17).²⁶

A szabadság úgy jelenik itt meg, mint végső állapot. Nem csupán egy olyan állapot, amelyben van, vagy lennie kell az embernek, hanem amelyben meghatározott célokat kell követnie. Ez nem eszköz a célok elérésében, hanem maga a végső cél – állapítja meg Szathmáry Sándor.²⁷

Hans Brandenburg szerint a Krisztus tettében és által van nekünk egy új egzisztenciánk, ezáltal kaptunk egy új létformát. Ez a szabadság!²⁸

E. Fuchs szerint a szabadság már nem azt jelenti, hogy azt teszem, amit akarok, hanem azt akarom, amit Isten tesz.²⁹

Összegezeként megállapítható, hogy Pál teológiája szerint a szabadságot csak a krisztológiában tudjuk megérteni. Így oldódik föl az az ellentmondásnak tűnő megfogalmazás, ami 'a szabadság önként vállalt szolgaság' tételében van. Látszólag úgy tűnik, hogy a szabadság és szolgaság fogalmai egymást kizáróak. Pál apostol és a keresztyén hit dialektikájában az egyik magyarázza a másikat, feloldja az antitezist és létrehozza a szintézist.

Die Freiheit ist freiwillig gewählte Knechtschaft

Die Freiheitstheologie von Paulus

Eine der brennendsten Fragen unserer Zeit lautet: Was ist die Freiheit? Das Evangelium relativiert den Sinn der Freiheit und der Gefangenschaft.

Zum Begriffskreis der Freiheit gehören: Der freie Zustand des Menschen gegenüber dem Sklaven, die Freiheit des Willens zum moralischen Handeln und das Evangelium als das eigentliche Gesetz der Freiheit.

Bei der Analyse der Freiheitstheologie von Paulus sind die folgenden Erhebungspunkten zu erwähnen: Die Stellung und Bedeutung des Freiheitsbegriffs innerhalb der paulinischen Theologie; der theologiegeschichtliche Ort der paulinischen Lehre über die Freiheit innerhalb des Urchristentums; der Zusammenhang des paulinischen Freiheitsgedankens mit den Gedanken der vorchristlichen, antiken Religions- und Geistesgeschichte.

Paulus verwendet die *ἐλευθερ*- Wortgruppe zur Bezeichnung der sozialpolitischen sowie der christlich-ethischen Freiheit. Die paulinische Freiheit bedeutet: Freisein von Sünden, Freiheit vor dem Gesetz und dem Tod. Dieser Einteilung folgen mehrere Forscher, wie z.B.: J. Weiß, R. Bultmann, K. Niederwimmer, W.-G. Kümmel und E. Schellbeecx.

Zusammenfassend könnten wir behaupten, dass die Freiheit – nach der Theologie von Paulus – nur in der Christologie verstanden werden kann.

²⁶ Bartha: *i. m.* 505.

²⁷ Szathmáry Sándor: *Theológiai antropológia dióhéjban*. Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1990, 61.

²⁸ Brandenburg, Hans: *Der Brief des Paulus an die Galatther*. R. Brockhaus Verlag, Wuppertal 1973, 102.

²⁹ Fuchs, E.: *Evangelische Lexikon für Theologe und Gemeinde*, Wuppertal, 2000, R. Brockhaus Verlag, 637.